

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК РИСА СВІТОГЛЯДНОЇ ПОЗИЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Ханстантинов В.О, Миколаївський державний аграрний університет

В статті аналізується феномен толерантності, прояви та ознаки її в світогляді особистості, підкреслюється соціальна значимість толерантності.

The phenomenon of tolerance, displays and signs of it, in the world view of personality is analysed in the article, social meaningfulness of toleranc is underlined

Звернення дослідників до світоглядної проблематики традиційно виступає необхідною складовою будь-яких серйозних розвідок людини та її буття. Виключно важливою сферою суспільного буття є політика, в якій ніби кристалізуються, набувають визначених форм людські інтереси, воління, ілюзії... Сучасні політичні реалії в нашій країні, як і взагалом у світі, суттєвим чином є відображенням, втіленням того, що вже сформувалося у світогляді, що представлено в намірах та конкретних цілях дій великих суспільних груп, окремих індивідів, насамперед тих з них, хто має високий соціальний статус і лідируюче положення, і як наслідок цього – наявні можливості використати і спрямувати у належному, на їх погляд, напрямку різноманітні ресурси.

Актуальність вивчення толерантності як риси світоглядної позиції особистості зумовлюється не лише об'єктивною потребою для кожного бути терпимим до «іншого», «іншості» в умовах зростаючої глобалізації, почастищення і поглибшення контактів з представниками різних культур, релігій, мов, політичних уподобань тощо. Для України така потреба посилюється необхідністю пошуку механізмів подолання гострих суперечностей між різними верствами і групами населення у зв'язку із зростанням економічної диференціації і соціального розшарування, фактором впливу полікультурної, світоглядно-ціннісної, етнічно-релігійної неоднорідності, тиском залишків ідеології та практики тоталітаризму. Так, приблизно 32%, за даними щорічного моніторингу Інститут соціології НАН України, є носіями активно- та пасивно-тоталітарного типів політичної культури.¹ Про необхідність уваги до розвитку культури толерантності, зокрема, свідчать результати широкомасштабних соціологічних досліджень, які виявили «підвищення рівня ізоляціоністських настроїв, міжнаціональної нетолерантності й ксенофобії у масовій свідомості за роки незалежності: питома вага толерантних людей знизилась більш як у три з половиною рази, а кількість носіїв ксенофобічних установок, навпаки, збільшилась в чотири рази».²

Політична криза останніх років, на наш погляд, закріплює як об'єктивний факт суспільної дійсності і масової свідомості розкол у політичному виборі народу. Гармонізація суспільних відносин за таких умов передбачає поступове, але неухильне утвердження атмосфери взаємної довіри, порозуміння між всіма суб'єктами суспільно-політичного життя, визнання за кожною із сторін однакового права репрезентувати українську ідентичність. Багатоманітність повинна сприйматися не як потенційна загроза руйнації нашої цілісності, а як об'єктивна передумова і засіб збагачення суперечливої за своєю природою єдності.

Поняття «світоглядна позиція» є похідним від поняття «світогляд», яке традиційно визначається як сукупність узагальнених уявлень людини про світ та її місце в ньому, підвалини людських взаємин зі світом, що виконує функцію самоусвідомлення і світоорієнтування людини в ньому. Слід зазначити, що світогляд може бути схарактеризований за багатьма критеріями. Виділяють фантастичний, викривлений, або адекватний, усвідомлений чи неусвідомлений, цілісний або фрагментарний, внутрішньо узгоджений або суперечливий світогляд. У зв'язку з цим акцентуємо увагу на останні ознаки, адже з радянських часів в суспільствознавстві побутує думка про те, що «світогляд виступає як цілісна система поглядів, ідей, переконань...»³ Ясна річ, що приклади цілісного, логічно несуперечливого, внутрішньо узгодженого світосприйняття та світорозуміння є далеко не поодинокими. І все ж спостереження вказують на те, що масовим явищем у суспільстві (якщо не превалюючою більшістю!) є тип світогляду, якому властиві протилежні за своїми сутнісними ознаками риси, коли особистість поєднує здавалося б в принципі непоєднуване: ностальгію за комуністичним минулим і релігійну віру, визнання величезних можливостей ринкової економіки і тугу за командно-плановим способом виробництва та розподілу суспільних благ і таке інше. В науковій літературі зазначені феномени отримали назву «кентавр-явища», «кентавр-образи», «кентавр-проблеми». При цьому зазначається, що «людина не здогадується, що є носієм парадоксальної свідомості і поведінки..., практично ніколи не помічає свою суперечливу позицію»⁴. В тому числі, цим, до речі, пояснюється, на наш погляд, масове дрейфування від однієї політичної позиції до іншої, оскільки для такої зміни своєрідним чином вже зарезервовані світоглядні підвалини.

Зазначена внутрішня неузгодженість, суперечливість світогляду (поряд із елементарною необізнаністю, відвертою незацікавленістю, пасивно-споглядальним ставленням до політики) спричиняє таке явище, як великий відсоток виборців, які не здатні тривалий час чітко визначитись із своєю політичною підтримкою і роблять часто ситуативний електоральний вибір.

Отже, ми можемо дійти висновку, що світогляд не є і не може бути абсолютно статичним, раз і назавжди визначеним зібранням поглядів, ідей, відчуттів, завдяки яким людина духовно-практично освоює світ. Вважаємо, що в світогляді фіксується головне, найбільш важливе і цінне для людини, що зрозумілим чином дозволяє їй сформулювати життєву стратегію та у загальному плані її втілювати.

Оскільки сучасне життя, в першу чергу, політичне за своєю природою є плинним, змінюваним, то й адекватною формою ситуативної інтерпретації світоглядних проблем і завдань, що постають перед людиною, уявними способами розв'язання їх, виступає світоглядна позиція. В ній особистість надає оцінок новим можливостям і новим ризикам, обґрунтовує свої кроки та дії в цих обставинах. Немов окремий кадр на кіноплівці, в якому водночас поєднується як статика, так і динаміка відображуваного довкілля, так і світоглядна позиція індивіда більш чітко окреслює, надає певної визначеності кожному окремому акту людських взаємин зі світом відповідно до актуальних на цей час потреб, намірів, очікувань, претензій тощо. Таким чином, світоглядна позиція постає не просто як уточнення або конкретизація світогляду, а передусім як знайдена людиною, що уявляється їй самій найбільш адекватною, відповідь на нагальну потребу у самовизначенні за цілком об'єктивних і (наголошуємо на цьому!) суб'єктивних умов, обставин, чинників її існування.

Можна вважати, що головною системоутворюючою якістю світоглядної позиції виступають цінності. Вони позначають не стан чи властивості речей самих по собі, а їх якісні прояви щодо людини. Цінність постає як цілісний інтегральний мотив діяльності та характеристика людських вчинків у тому сенсі, що вчинок вказує на те, що для певної людини насправді постає як найбільш дороге, значуще, важливе. Позичування індивіда в розмаїтті життєвих ситуацій частіше за все не є результатом тривалого процесу раціонального осмислення. На наш погляд, це відбувається швидко, під впливом глибинних ціннісних орієнтацій, а іноді навіть несподівано для самої людини. Пояснюється зазначене не лише складністю для багатьох людей дискурсивно-логічного мислення, яке необхідно для теоретизування, а насамперед тим, що людина часто або не усвідомлює свої глибинні ціннісні пріоритети, або певною мірою вона діє в руслі конформістських настанов - «бути як всі». Межа цього, фактично інтерсуб'єктивного, пасивного самовизначення закінчується там, де зачіпаються і дають про себе знати докорінні інтереси людини як об'єктивного, так й суб'єктивного плану.

Позичуючи себе в світоглядному плані, людина тим самим формулює своє оцінювальне ставлення до об'єктів дійсності, співвідносить їх з граничними засадами свого буття, із своїми ідеалами і в той же час пов'язує це із процесом структурування та упорядкування оточуючої дійсності загалом за шкалою суб'єктивної значимості та ієрархією причетності зацентрованих об'єктів до цілей і засобів реалізації своєї життєвої програми.

Світоглядна позиція є явищем, в якому здійснюється трансформація об'єктивної дійсності в суб'єктивну реальність, яка представлена на когнітивному, емоційному та регулятивному рівнях, і, що певною мірою нагадує прожективну ситуацію, в якій індивіду треба визначитись і зробити вибір. Для цього йому доведеться осмислити і оцінити наявну інформацію, варіанти власних дій, готовність до пояснення і обґрунтування цих дій, до

відповідальності за них. Прожективна ситуація не лише раціонально аналізується, а й переживається людиною емоційно-чуттєво, вимагаючи від неї певного рішення, а значить, і мобілізацію та демонстрацію необхідних для його реалізації вольових якостей. Виділення зазначених вище структурних складових світоглядної позиції дозволяє, крім того, більш докладно проаналізувати, яким чином на кожному із зазначених рівнів проявляється зміст тієї чи іншої її сутнісної характерної риси, до числа яких ми відносимо толерантність.

Останім часом увага до проблеми толерантності значно зросла з боку дослідників. Різні її аспекти висвітлені в працях таких зарубіжних та вітчизняних авторів як Ю. Хабермас, К. Поппер, М. Уолтцер, Дж. Роулс, Р.Форст, А.Перцев, В. Тишков, В. Лекторський. Ю. Іщенко, П. Кравченко, А.Асмолов, О.Швачко, Н.Паніна, О.Грива та ін. Ідея толерантності, на перший погляд, видається простою. У словниках у більшості випадків традиційно фіксується значення цього слова як «терпимість», а у буденному розумінні зміст толерантності часто «асоціюється з пасивністю, здатністю не поспішати і не чинити спротив»⁵.

Дехто з авторів одним із можливих способів осмислення толерантності навіть вважає «байдужість»⁶. Стосовно подібного розуміння, то воно, на нашу думку, є недостатньо правильним. В перекладі толерантність означає «терпимість», і напевно, більш глибоко зміст цього слова виявляється через дієслово «терпіти». Новий тлумачний словник української мови виділяє такі його основні значення: «витримувати», «мириться з чим-небудь неприємним, важким, небажаним»; «поблажливо, вибачливо ставитись до когось, чогось, до чийхось провин, недоліків»⁷. Як бачимо, йдеться не про індиферентність чи байдужість, а про свідомий прояв вольових зусиль з боку людини у визначенні її певного ставлення до негативних подразнень і впливів ззовні, що проявляється у свідомому примиренні (до певної межі) з ними.

Як зазначає сучасний визначний німецький мислитель Ю.Хабермас, якщо має місце зіткнення фундаментальних переконань, якщо немає для політичної культури спільної мови і не очікується будь-яка розумна єдність, то стає необхідною толерантність як політична чеснота і як тип поведінки, спрямований на запобігання нових конфліктів в ній. «Толерантність як політична чеснота очікується від конкуруючих сторін лише у тому разі, якщо вони, не бажаючи дискутувати стосовно свого власного зазіхання на істину, котре входить до конфлікту з аналогічними зазіханнями з боку інших, виявляють готовність відмежовуватись від розбіжностей у поглядах, аби на рівні політичного співіснування підтримувати загальну основу у взаємовідносинах»⁸.

Отож, покликанням толерантності стає забезпечення повноцінного функціонування суспільства як цілісної системи різноманітних взаємовідносин. Звідси можна припустити, що метою культури толерантності на рівні особистості є не лише забезпечення терпимості, стриманості, цивілізованої поведінки щодо інакомислення, а, насамперед, - служити

засобом оптимального включення індивіда до ефективної реалізації ним суспільних взаємин заради підтримання функціональної єдності всього соціуму. Без і поза толерантності становлення і життєздатність сучасної демократичної, правової, соціальної держави практично унеможливується.

Толерантність як риса світоглядної позиції особистості, на нашу думку, має бути представлена на всіх рівнях її структури. Без і поза своєї когнітивної компоненти терпимість втрачає «адресну» спрямованість, притупляється здатність розпізнавати та чітко розрізняти конкретику змісту того, що потребує толерантного ставлення. За таких умов толерантність перетворюється на безпринципність, благодуже всепрощення, а іноді – на байдужість, на позбавлений момента самовизначення власного «Я» в оцінці ситуації взаємодії тип конформізму. Раціонально обгрунтована толерантність апелює до авторитету усієї гуманістичної традиції в духовній культурі людства, підкріплюється аргументами концептів природної рівності прав людини, демократії, свободи і т.п. Нарешті, раціоналізація феномена толерантності сприяє набуттю процедурами публічного обговорення злободенних проблем за «круглим столом», переговорів, діалогу, компромісу, консенсусу онтологічного статусу в політичній дійсності, і, вони, будучи об'єктивованими, починають самостійно функціонувати в політичному процесі і корегувати належним чином політичну діяльність його суб'єктів.

Культура толерантності, що базується на раціонально обгрунтованих засадах, спирається на розуміння її як безумовного блага і, виходячи з цього етичного посилу, вона відповідним чином налаштовує всю сукупність поведінкових актів індивіда. Отже, формування толерантної свідомості вихідним своїм етапом включає формування уявлення про толерантність як про благо для людини, а відтак - і для суспільства. Натомість, це вихідне положення, як і інші етичні постулати, саме має бути обгрунтованим, що, як відомо, є вкрай складним завданням.

Розв'язання його ще більш утруднюється тим, що індивіду в кожній конкретній ситуації необхідно самому собі доводити правильність терпимого ставлення до того погляду чи вчинка, який в гносеологічному плані ним суб'єктивно сприймається як неістинний, неправильний, нерозумний. Здоровому глузду людини, яка вихована шкільною освітою на принципах класичної науки, вкрай важко сприйняти тезу про «істинність декількох, відмінних конкретних теоретичних описів однієї і тієї ж реальності»,⁹ що проголошується в постнекласичній науковій картині світу.

Пояснення та обгрунтування толерантності повинно також базуватись на дещо незвичних, некласичних за своє суттю засадах раціональності, яку сучасний німецький філософ К.-О. Апель визначає як «здатність до обгрунтування й самостійного конструювання своєї свідомості»¹⁰. Це дозволяє говорити про наявність багатьох типів раціональності, в рамках кожної з яких функціонує власна логіка міркувань і відповідно – про існування в кожній з них своїх, рівнозначних з іншими, істин.

Потреба жити в цивілізованому суспільстві, прагнення бути носієм передових європейських цінностей водночас означає потребу у толерантній свідомості та толерантній поведінці. Проте зазначені елементи можливої мотивації толерантності при всій їх очевидній необхідності і привабливості виглядають радше як раціонально побудований ідеал–постулат бажаного, ніж як наявний, реальний стан.

Толерантність як терпимість, на наш погляд, безпосередньо виявляється не у всіх, а лише в альтруїстично спрямованій людині. За даними сучасного санкт-петербургського соціобіолога І.Г.Лавричевої, альтруїстами народжується приблизно шість відсотків людей, решта ж - генетично належить до егоїстів, що, до речі, має своє дуже важливе біолого-еволюційне виправдання. Слід зазначити, що носії егоїстично орієнтованого світогляду тією чи іншою мірою тяжіють до стану, який сучасний англійський дослідник Р.Уїлсон називає «синдромом людини, яка завжди є правою», і якій властиві риси авторитарності, догматизму, прихильності до одних фактів, цифр і нехтування або вороже ставлення до інших, оскільки перед такою людиною постає свій «тунель реальності». Саме такі люди, на думку вченого, складають ядро численних фундаменталістів (релігійних, політичних, етнічних і т.ін.)¹¹.

У якості суттєвих перешкод, які гальмують формування і реалізацію толерантності виступають деякі соціально-психологічні механізми міжгрупової взаємодії. Йдеться, зокрема, про вплив процесів інгрупового фаворитизму, міжгрупової референтності, стереотипізації. За допомогою зазначених механізмів визначаються відмінності між групами і відбувається усвідомлення індивідом своєї належності до однієї з них. Як зазначають психологи, згадані міжгрупові механізми є ригідними, консервативними, архаїчними і тому – усталеними утвореннями. Вони більшою мірою зумовлюються соціальним і культурним контекстом. «Засвоєння їх – пасивний і автоматичний процес, що не потребує особливих індивідуальних зусиль. Тому індивідуальні варіації в здатності актуалізувати ці механізми є значно вужчими і вимагають неабияких зусиль або достатньої особистісної незалежності, щоб протидіяти спонтанній актуалізації цих механізмів»¹².

І все ж, принаймні, офіційно визнаними в демократичному світі є цінності плюралізму, толерантності, терпимості. Культура толерантності набула тут не лише статусу моделі суспільно прийнятної та схвалюваної поведінки, норми політичного життя, але й отримала відповідне законодавче закріплення. Про це, зокрема, свідчить ухвалення країнами-членами ЮНЕСКО на 28 сесії Генеральної конференції у листопаді 1995 року «Декларації принципів толерантності».

Важливі ланки механізму соціального контролю покликані ретельно відстежувати дотримання норм толерантної культури всіма суб'єктами суспільно-політичного життя, а інститути громадського виховання - спрямовувати у належному напрямку розвиток відповідних якостей в молоді. Сформована за таких умов толерантність являє собою, з одного боку, визначений під зовнішнім впливом значимих для індивіда суспільних

інститутів та агентів бажаний вектор його вербальної та невербальної поведінки у бік визнання за кожним права на самобутність, поваги до «іншого» як одного з можливих проявів буття фундаментальної цінності свободи, а, з іншого боку, – свідоме спрямування власної волі на обмеження своєї незгоди, критично-негативного ставлення до межі, що визнається у якості такої у зв'язку з вимогами права, моралі, загальнолюдських цінностей, цивілізованості та лібералізма.

На емоційно-чуттєвому рівні толерантність як риса світоглядної позиції живиться почуттями людяності, гуманізму, людської солідарності, довіри до людини і віри в її кращі риси та наміри, готовності прийти на допомогу в разі потреби. Цікавим і плідними для розуміння толерантності є базові моделі, розроблені американськими психологами Хайдером і Ньюкомом. Вчені окреслили коло факторів-умов міжособистої привабливості та антипатій, на тлі яких з'являються толерантне і нетолерантне ставлення. До зазначених вище факторів-умов дослідники включили схожість або відмінність психологічних установок, оцінок в трактуванні «Я-концепції», адекватність або неадекватність сприйняття позитивних або негативних рис особистості іншої людини, вплив зовнішніх обставин, на фоні яких відбувається суб'єктивно приваблива або неприваблива поведінка іншої особи, умови співробітництва або суперництва.

Ще одним важливим суттєвим підґрунтям толерантності особистості є емпатія - здатність до співпереживання, співчуття, співучасті. Вираження емпатії та її форма залежить як від природних особливостей людини, наприклад, темпераменту, загальної сенситивності, так й від умов виховання, специфіки життєдіяльності, нагромадженого емоційного досвіду. Як вказують психологи, емпатія виникає й формується у взаємодії, у спілкуванні. В основу цього процесу покладений механізм усвідомленої чи неусвідомленої ідентифікації, яка, в свою чергу, є результатом дії такої фундаментальної людської властивості як здатності порівнювати себе, свою особистість, свою поведінку, стан з іншими людьми. Чим більш близькими є зв'язки між людьми, тим більшою є емпатія між ними. Однак, «когнітивна та емоційна емпатія можлива при будь-яких типах відносин, навіть між незнайомими людьми»¹³. На цьому, до речі, засновані розроблені соціальними педагогами технології формування толерантності у дітей і молоді за допомогою таких форм виховної роботи, як уроки миру, психолого-педагогічні тренінги, діяльність сімейних клубів і т.ін.¹⁴

Наріжним каменем, на якому органічно напластовуються різноманітні складові емоційно-чуттєвого рівня толерантності, на нашу думку, виступає зріле відчуття людської гідності, повага до котрої, з одного боку, унеможлиблює узурпацію кимось істини, а, з іншого – налаштовує індивіда сприймати «іншого» таким, яким він є, тобто з усіма його самобутньо неповторними рисами, поглядами, стилем життя та поведінки.

У стародавні часи гідність людини визначалася у співвідношенні із Абсолютом. Починаючи з XVII – XVIII ст. в руслі ідей лібералізма і просвітництва, людська гідність пов'язувалась із фундаментальними правами

на життя, свободу та власність, на спротив гнобленню. Такий погляд знайшов втілення у Всезагальній декларації прав людини, ухваленій у 1948 році ООН, в якій головні права і свободи людини експліцитним шляхом виводяться саме із її достоїнства. Гарантію захисту гідності кожної особистості містить також чинна Конституція України (стаття 28).

Повага до людської гідності формується і проявляється через усвідомлення приналежності даного індивіда до людського роду, цілісності та недоторканості його невідчужуваних природних прав, які є різнцінними за своїм значенням з правами усіх інших людей. Така повага вкрай ускладнює схилення індивіда до думок та дій терористичного, екстремістського, людиноненависницького спрямування.

Повага до людської гідності – це водночас і повага до політичного вибору індивіда, це гарантія певною мірою від свавілля та спроби монополізації влади в умовах політичної боротьби, перемог і поразок в ній. З відчуття поваги до людської гідності як необхідного емоційно-психологічного підґрунтя розпочинається ділова, конструктивна і результативна співпраця влади з опозицією і навпаки. Така повага цементує і зміцнює толерантну зорієнтованість світоглядної позиції особистості в умовах сучасного життя з властивими йому спокусливо-провокативними запитами до людини, із зовні не завжди помітним, але відчутним тиском на її свідомість та поведінку з боку стереотипів, маніпулятивних політтехнологій, засобів масової інформації, стандартів масової культури.

На регулятивному рівні світоглядної позиції толерантність проявляється через волеустановку – здатність індивіда самостійно приборкати і власноруч спрямувати у напрямку більшої терпимості та виваженості свої оцінки, а у подальшому - вчинки та дії стосовно «іншого», не зважаючи на опір, який може чинити зсередини людини її «Я». Вольовий регулятив, на нашу думку, не тільки акумулює життєву енергію, інтегрує воєдино сутнісні сили людини, він надає завершального імпульсу її якісно визначеному позиціюванню в світі.

Не викликає сумніву, що сила вольової налаштованості людини значною мірою живиться сформованим рівнем її переконань, духовної стійкості, усвідомленням відповідальності за свої слова, за добре ім'я, за вчинки. Саме завдяки волі людина здатна бути толерантною до невизначеності, що передбачає її високу ментальну гнучкість, принципову відкритість до всього розмаїття соціально і морально прийнятеного у суспільстві, розвинуте відчуття власної свободи як свободи від будь-яких упередженостей. Відомий американський психолог Гордон Оллпорт, досліджуючи природу упередженості, у якості головної сили, здатної протидіяти прагненню гнобити і звинувачувати інших, називає силу «ego», що виступає джерелом толерантної свідомості і поведінки людини¹⁵.

Таким чином, аналізуючи толерантність як рису світоглядної позиції особистості, ми можемо зробити висновок, що складовими її структури і водночас критеріями її гуманістичної зрілості та сформованості виступають інтегративні характеристики особистості - знання, переконання, ідеали,

цінності, емоційні стани, вольові установки стосовно позитивного сприйняття людини, її невідчужуваної гідності, прав, свободи, поваги до її вибору, до самостійного життєвого укладу, самобутньої культури, мови, побуту. Крім того, такими індикаторами толерантної спрямованості можуть бути критичність мислення і протидія стереотипам, проявам ксенофобії, деструктивного націоналізму, політичного екстремізму, расовим, статевим та іншим забобонам. Свою остаточну якісну оформленість в світоглядній позиції толерантність набуває в реальній здатності особистості до саморегуляції у вербальній та невербальній поведінці в умовах її взаємодії з суспільним оточенням, особливо з огляду на його полікультурний склад.

Соціальна цінність толерантності як риси світоглядної позиції безсумнівно є вагомою і проявляється у наступному. По-перше, сформована толерантність дозволяє особистості ствердитися як істоті емоційно-чуйній, налаштованій на гуманістичні цінності свободи, демократії, прав людини, а також заявити про себе як про носія якостей високої цивілізованості і культури, як про особу, яка вміє володіти власними емоційними станами і переживаннями.

По-друге, сформована толерантність допомагає визначитись особистості як комунікабельній істоті, що в свою чергу дозволяє її більш успішно, більш результативно здійснювати різноманітні за характером суспільні взаємодії, реалізовувати більш широкий спектр соціальних ролей і функцій, особливо в сфері політики та журналістики, науки та мистецтва, освіти й виховання, соціального захисту й забезпечення тощо.

По-третє, сформована толерантність орієнтує діяльність щодо вдосконалення самого суспільства, його політичної системи, зокрема, у напрямі зміцнення засад правової держави, утвердження верховенства закону, інституту прав людини.

По-четверте, толерантність кожної особистості є запорукою формування толерантної атмосфери суспільства загалом, при якій багатоманітність ідей, культур, мов, типів ментальності, традицій, способів життя, моделей життєвих презентацій «Я-концепції» тощо не сприймається як загроза єдності соціума, а як неодмінна передумова збагачення і зміцнення суспільних стосунків в ньому.

По-п'яте, культура толерантності, на наш погляд, може виступати в ролі своєрідного суспільного стабілізатора, гальмуючи і уповільнюючи процеси внутрішніх протиріч в суспільстві, мінімізуючи при цьому гостроту та інтенсивність негативних наслідків у зв'язку із зіткненням інтересів. Якщо принцип непримиримості може призвести на практиці до серйозних антагоністичних конфліктів, то принцип толерантності, навпаки, сприяє суспільній згоді через діалог та компроміс, через взаємну повагу.

¹ Щербак М. Соціально-класові характеристики політичної культури в Україні: досвід дослідження соціологічного тесту «Типи політичної культури» // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2006. - № 3. - С. 157.

² Паніна Н. Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженнях національної толерантності в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2003. - № 4. - С. 38.

-
- ³ Коммунистическое воспитание: Словарь/ Под общ. ред. Л.Н. Пономарёва и Ж.Т. Тощенко. – М., 1984. – С. 130.
- ⁴ Тощенко Ж.Т. Кентавр-проблема в познавательной и преобразующей деятельности человека // Социологические исследования, 2005. - № . – С. 6.
- ⁵ Швачко Е.В. Толерантность как психолого-социальный феномен// Социология: метория, методы, маркетинг. – 2001. - № 2, - С. 155.
- ⁶ Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме// Вопросы философии. – 1997. - №11. – С. 46-54.
- ⁷ Новий тлумачний словник української мови у трьох томах. Т.3.- К., 2001. – С. 526.
- ⁸ Хабермас Ю. Когда мы должны быть толерантными? О конкуренции видений мира, ценностей и теорий// Социологические исследования. – 2006. - № 1. – С.48.
- ⁹ Кохановский В.П., Пржиленский В.И., Сергодеева Е.А. Философия науки. – М.-Ростов н/Д., 2006. – С. 229-230.
- ¹⁰ Назарчук А.В. Понятие рациональности в философии К. О. Апеля// Вестник МГУ. Серия 7: Философия, 2003. - № 3. – С. 53.
- ¹¹ Уилсон Р.А. Новая инквизиция/Пер. с англ. – К. – М., 2001. – С. 150.
- ¹² Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы. – М., 1990. – С. 225.
- ¹³ Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений. – К. – 1990. – С. 92.
- ¹⁴ Грива О.А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища. – К., 2005. – С.111 – 141.
- ¹⁵ Allport W.Gordon The Nature of Prejudice. – Cambridge, Massachusetts, 1979.